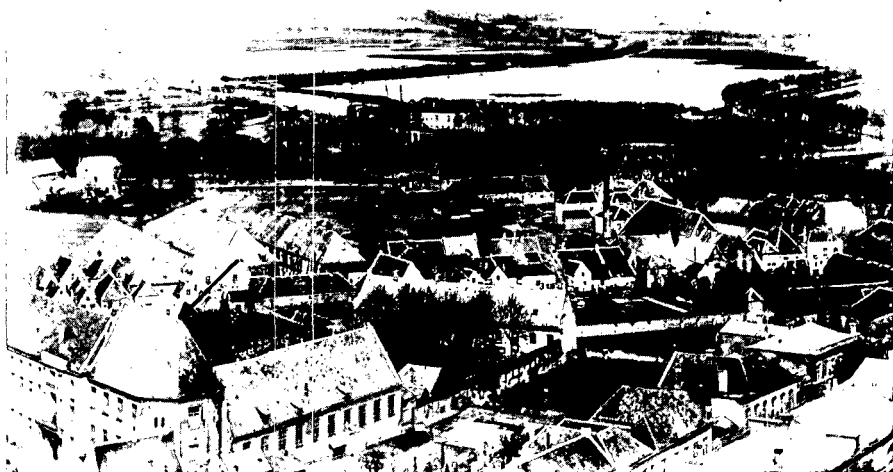

HET 15E EEUWSE BESTEK VAN DE GASTHUISKAPEL TE 'S-HERTOGENBOSCH

INLEIDING

Van de 27 middeleeuwse kerken en kapellen die de stad 's-Hertogenbosch gekend heeft zijn er nog slechts twee, de St.-Jan en de oude St.-Jacobuskerk, thans in gebruik als het Provinciaal Noord-Brabants Museum, over. Van een derde kerk, de St.-Cathrien of Kruiskerk, is nog het laatgotische koor aanwezig. De andere kerken, waaronder de kleinere kloosterkerken, zijn na de reductie in 1629 in de loop der tijd afgebroken. Slechts van de in 1957 opgegraven restanten van de kerk van het Franciscanerklooster, de in 1964 gesloopte resten van de St.-Joriskapel en de recentelijk blootgegraven funderingen van de kerk van het Gertruijklooster, zijn ons enige gegevens bekend. Deze gegevens, die ons slechts zeer beperkt kunnen helpen bij een studie over de Bossche kerkgebouwen, bevinden zich in het foto- en tekeningenarchief van de Dienst Gemeentewerken van 's-Hertogenbosch ¹⁾.

Het is dan ook erg gelukkig te noemen dat we van een kapel, te weten de in 1911 gesloopte kapel van het Groot-Zieken-Gasthuis, het bestek van de bouw uit 1487 bezitten ²⁾. Dit zeldzaam vroege bestek geeft een duidelijke omschrijving van de verrichten werkzaamheden bij het maken van de kap van de kapel. Met behulp van dit bestek is een nauwkeurige, bijna geheel complete rekonstruktie van de kapel te maken. De hierna volgende rekonstruktie kan ons helpen een juister beeld te krijgen van het bouwen en de bouwwijze in het noordelijk gedeelte van het hertogdom Brabant in het eind van de middeleeuwen. Niet alleen voor de bouwkunsthistorie

Blik naar het Noordwesten.

maar ook voor de etymologie biedt het bestek en de rekonstruktie interessante stof ³). In het hierna volgende wordt een transkriptie van de volledige acte, waarin opgenomen het bestek, weergegeven ⁴). De hierbij opgenomen rekonstruktietekeningen zijn tussen de tekst opgenomen ⁵). De tussen haakjes geplaatste cijfers verwijzen naar de tekeningen.

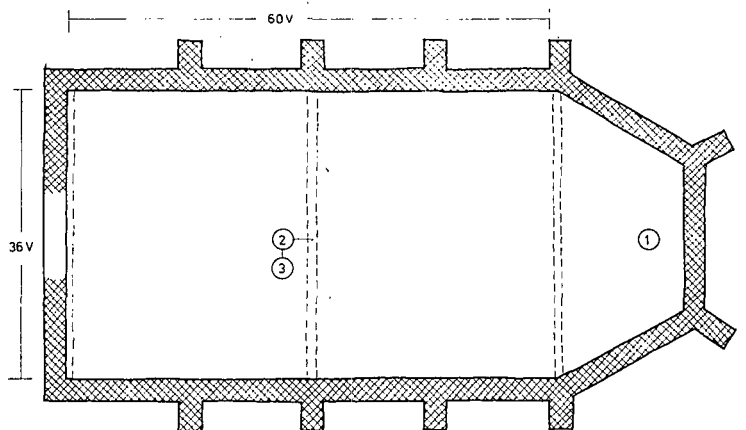
1592 1487 november 28.

Jan Pynappel en Goyart Grotart van Oss, schepenen in Shertogenbosch, getuigen: „Alsoe Dirck van den Elst, als meester ende provisoer van den Groeten Gasthuys gelegen in de stad van Shertogenbosch, onlanx leden geseten is in „den Gulden Aer” by den Raethuse derselver stad, ten bywezen van vele goede mannen om te verdingen, te doen maken ende te tymmeren in den voirscreven gasthuys, ter eere Goids van Hemelrycke, zynre gebenedider Moeder Marie ende alle Heiligen ende ten gerieve van den armen luden in den voirscreven gasthuys sieck liggende ende dair comende, een capelle. Ende vele persoenen, als tymmerlude daarop geleet hebben, om die voirscreven capelle ten mynsten cost te maken, ende sunderlinge een geheiten Willem van Stralen, tymmerman. Soe eest alsoverre becomen, dat nae allen solemnitaiten dairtoe dienende, die voirscreven Willem den slach dairaf gehad heeft ende behouden om die capelle te tymmeren ende te maken in alder vuegen ende manieren als in eenre cedullen dairop gemaect, dairaf die tenuer van woerde te woerde hiernae volgt, clairlyken is begrepen.

Item die meester van den Groeten Gasthuys wil verdingen een capelle te tymmeren ende te leveren in manieren als hiernae volgen sal.

Item in den iersten soe is te weten, dat die capelle lanck is int viercant totter huyven (1) toe, tsestich voet of dairomtrent ende ses ende dertich voet wyt bynnen mueren of dairomtrent, ende die mueren zullen dyck wesen drie steen of dairomtrent.

Item in deser capelle zullen wesen drie gebynde (2) dair die balcken (3) af zullen wesen veerthien dumen diep ende tweelf dumen dyck met horen stantvincken (4) ende crombellen. (5)

REKONSTRUKTIE PLATTEGROND
 KAPEL VAN HET GROOT - ZIEKENGASTHUIS TE S-HERTOGENBOSCH.
 NAAR EEN BESTEK UIT 1487.

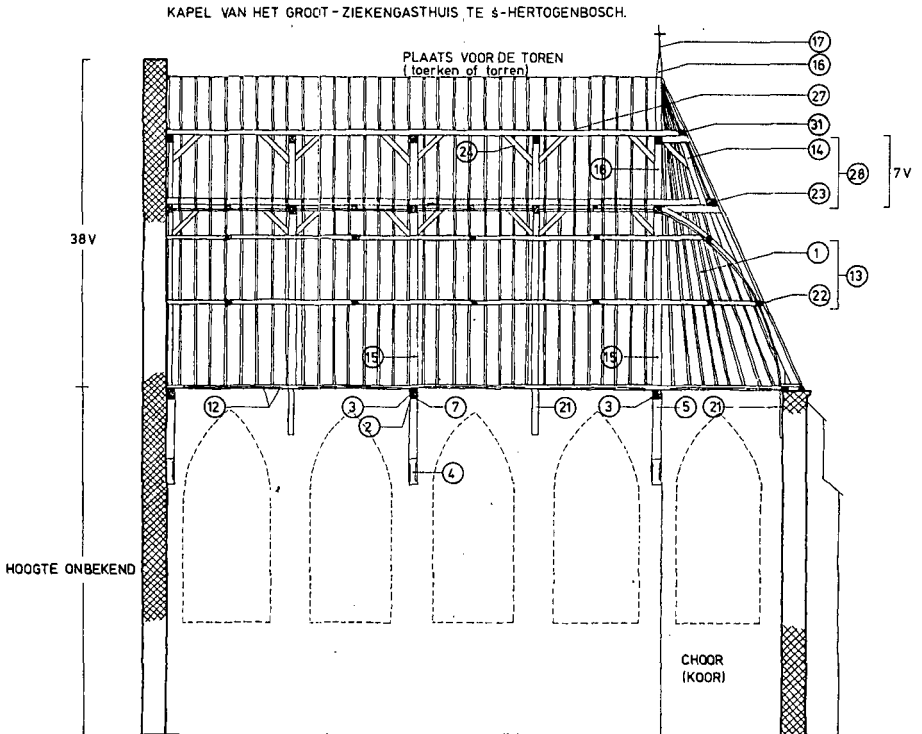
Item die crombeelen dairaf acht voet lanck tusschen die tande (6) gewrocht enen halven voet cromden ende groot vervolgende nae den balken ende stantvincken met horen slotellen, (7) die stantvincken vyf dumen dyck ende thien voet lanck nedergaende onder die balken ende die balken gheweelt ende reyndelyck gewrocht als dat behoort ende die stantvincken uitgehoelt met twee roessen, (8) die sloetels op die balken vijftalven duym dyck ende lanck als zy horen ende als het werck eyst. Ende dese balken zullen liggen anderhalven voet in die muer.

Item die vorste muerplaten (9) zullen wezen drie virdel voets breed ende vyftalven duym dyck. Ende die bynnenste muerplaet (10) zesstalven duym breed ende vyftalven duym dick als voer die bynnenste of vorste muerplaet, sal voir uutsteken een virdel voets bynnen met enen hoell (11) ende tot elcken twee voeten een rozee. (12)

Item die blockelen op die muerplaten vyer dumen vycant ende al gader gewuestert aen beyden eynden ende die vouestert niet doergaende ende al gader gesneden van vycanten hout.

Item in deser capelle zullen wesen vyf ronde getogen gebynde (13) voir die huve, ende dat gebynde, dat voir die huve staen sal, dair die twee halve gebynde (14) incomen sullen, dair die stillen (15) dairaf acht dumen dyck ende derthien dumen breed ende voert die vyf andere gebynde, die midden staen, zullen acht dumen diep ende breed als voir.

Item in die huve twee halve gebynden vervolgende nae der anderen, ende die huve

REKONSTRUKTIE LANGSDOORSNEDE VOLGENS EEN BESTEK UIT 1487

gewrocht in alle manieren als zy hoert met enen cruysboom (16) om een crûys (17) dairop te setten.

Item die crombeelen (18) in dië gebynde zullen wesen nae vervolginge des wercks, ende deze zullen zijn rontgetogen voir in die middelt met enen ryem (?) ende boven daer die naelden (19) steken zullen eenen cnoep (20) ende after in beyen zyden hebbende een groef, dair dat beschoot in dienen sal.

Item die scaften (21) zullen nederhangen vyf voet beneden die muer.

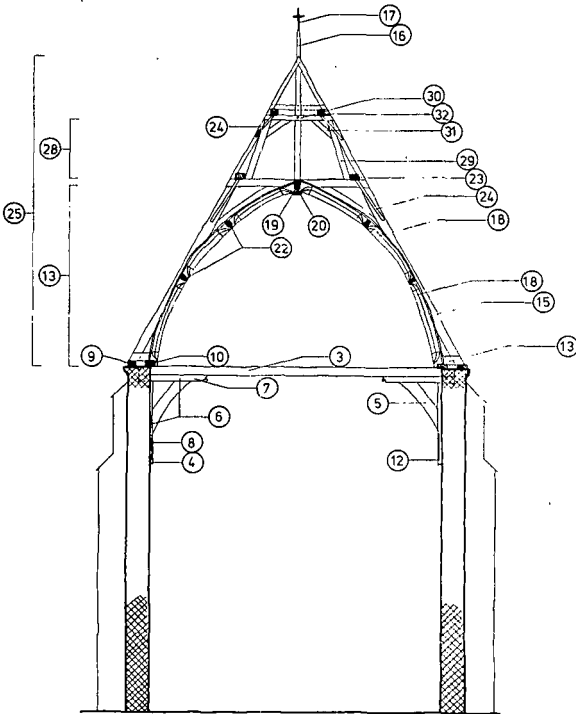
Item in elck velt zullen wezen vyf naelden, dair die overste af zal wesen negen duymen breed ende seven dumen dyck, die zyelnaelden (22) seven dumen viercant ende int middel van elcker naelden eenen cnoep gheront vervolgende nae den anderen ende oec desgelycx die naelden in die huyve vervolgende nae den anderen.

Item die wormen, (23) die boven al die gebynde liggen, zullen met wouesterten in die balken geleyt ende die wormen zullen wesen seven dumen viercant ende die bande (24) die dair ondersteken zullen vyftalven duym dick ende ses dumen breed ende die aen beyen eynden gesteken.

Item die cappe (25) sal hoech wesen acht ende dertich voet ende niet myn ende die nederste gespannen (26) zullen wesen beneden vyer dumen dick ende boven vyerdalven duym ende die haenbalken (27) van groetten als dat behoirt, met beyeneynden innegewrocht met wouesterten.

Item in een gelyck velt zullen wezen acht gespannen.

Item vyf poet gebynden (28) boven dat ronde werck (13), dair die stylen (29) af

REKONSTRUKTIE DWARSDOORSNEDE VOLGENS EEN BESTEK UIT 1487.

zullen wesen seven dumen breed ende ses dumen dyck, ende die verdiepinge van dien gebyntkens (28) seven voet hoech, die balken (30) ende crombelen (31) vervolgende nae dat het werck eyst.

Item noch twee halve gebyntkens (14) in die huyve vervolgende nae den anderen. Item die rywormen (32) dair op ses dumen ende vyf dumen ende die ingelaten met wouesterten in hair gebynden ende die gebonden met haren banden (24) als dat behoirt; die bande zullen wesen vyf dumen breed ende vierdalven duym dick ende die dair innegewrocht als voirscreven steet ende die gespannen (26) zullen inne gekerft wezen op die rywormen.

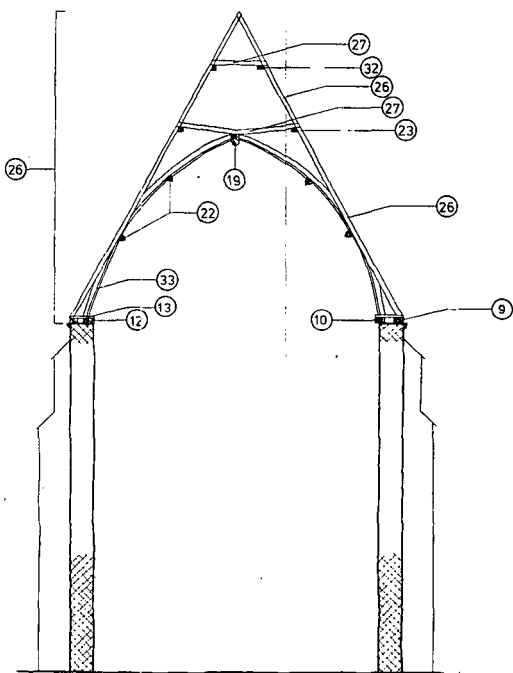
Item dat wulfhout (33) boven ende beneden sal wesen vyer dumen breed ende dordalven duym dick.

Item dat welfhout (33) ende voert alle cromhout, dat aen dese capelle sal wesen sal bynaes dair nae zyn gewassen ende niet uut rechten hout gehouden of gesneden.

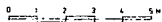
Item op dese capel sal staen een toerken, hetwelck onder ende boven sal gemaect zyn als tot Sunte Geertruyden in die Ortenstraet of tot Vucht tot Sunte Lambrecht, dairaf die meester van den gasthuys wille inne hebben alsoe hem dat best sal believen.

Item op dese capel sullen staen twee vleemsche vensterkens (34) om gelase dairinne te setten, dat een boven op dat choer om boven op dat welfsel te zien ende dat ander bezyden om boven te gane opten torren.

Item dat leydack, dat op dese capel wesen sal, salmen snyen op twelf uten voet ende alsoe te blyven als zy gecrompen zyn ende dat sal een vyrdel jairs gesneden wesen ten mynsten ende soe lange gedroecht eer men die op sal moegen slaen ende zullen aeneengestreken wesen aen den cant ten halven heert.

REKONSTRUKTIE DWARSDOORSNEDE VOLGENS EEN BESTEK UIT 1487.

Item noch soe salmen leveren trap gesteken van groetten breyden dyckten, die welck staen sal opten roggelulder van den voirscreven gasthuys tot eenen vensterken toe staende inder mueren van den ghevel, om van dair opten thoren te gaen, gemaect, gewrocht als die trap is van den voirscreven roggelulder.

Item alle dit voirscreven houtwerck sal men leveren van goed lofbaren, wyttē geven eykenhout; onrelick, fuwe ende falicant afgedaen; welck hout oick nyet raeyelschlick op een of ontslaep worden en is, mer goed, tydich wael gewetert hout, besunder wael ende lofbaerlyck gewrocht ende gesloeten in een, als dat behoert, ende al schoen gescaeft. Ende oft hier iet inne versuympt ware te scryven, dat nochtans totten werck principalycken soude behoeren ende in anderen kercken worde bevonden, dat soe sal diegheen die dit werck aen sal nemen sculdigh wezen te maken, ende des sal hem die gasthuysmeester besunder loenen by timmerlyuden ende meesters van werck, die hen des verstaen.

Item ende of hier enich gebreck inne vyele, dat dit werck alsoe niet gemaect en worde nae innehoud deser cedullen, soe sal die gasthuysmeester dairtoe nemen twee goede mannen, aen egheene zyden party dragende, die dat werck zullen calengeren ende afslach doen alsoe hen dat goetdunct. Ende dairraen sal die meester van den tymmeringhen egheen seggen inne hebben, mer zullen dairmede te vreden wezen aen beyden zyden.

Item dit voirscreven werck sal men leveren ende tymmeren als op des meesters ende werckmans cost, ende sal al volmaect zyn, om te richten nu tot Sunte Jansmisse Baptisten naestcomende, of veerthien daigen dairnae, al sonder argelist.

Item diegheen die den slach van desen werck heeft van den boerde, die sal sculdich zyn borgen te setten ende geloeven in Scepenenbrieven dit werck alsoe te maken als voirscreven steet.

Item of iemand, die een den anderen dit voirscreven werck ontsloech, dair die gasthuysmeester niet mede te vreden en wair, soe sal hy hem des moegen houden aen den iersten, anderen, dorden, vierden coeper.

Item den slach van desen werck sal wesen twee Rynsguldens, half voir denghenen diet aennempt ende half voer den gasthuysmeester.

Item hierop sal staen te lyfcoep ses Rynsguldens, dat sal die meester van den gasthuys verleggen ende dat sal diegheen die den slach heeft aen die somme van den penningen corten.

Item Willem van Stralen heeft den slach van den boerde, nae innehoud deser cedullen, voir twee hondert ende vyf ende tachtentich Rynsguldens tot twintich struvers tstück gerekent, ende is geschiet des Dynsdaechs voer Alder Heiligendach.

Item die selve heeft dairop geslagen vyer slagen voir hem ende voir dat gasthuys.

Item die selver heeft noch voer die gesellen int gelaech geslagen eenen slach.

Item alle dese voirscreven vorwaerden zijn gesciet des Dynsdaechs voer Alder Heiligen dach, anno Domini XIIIc ende seven ende tachtentich.

Ende is gesciet in presentien van goeden mannen, te weten Goessen van den Hezeacker, Corstiaen van den Meeracker, Henrick Joesten, Ghysbrecht Willem Ghysbertszoon ende Claeszoon Langsmyt, clerck van den voirscreven gasthuys.

Item die selver Willem van Stralen heeft noch geslagen aen handen des meesters van den voirscreven gasthuys op Sunte Lenaertsdach twee slagen.

Item Jan van der Aa heeft noch hierop geslagen des Dynsdaigs nae St. Mertensdach

voer der (noene) drie slagen.

Item die selver Willem van Stralen heeft noch dairnae opten voirscreven dach, doen die kersse ontsteken was in den Gulden Aer, geslagen enen slach ende drie quarten wyns voer die gesellen.

Item op alle voirwaerden ende condicien voirscreven, soe is Willem van Stralen coeper gebleven naedat die kersse verbornt was geweest in den Gulden Aer des Dynsdaechs nae Sunte Mertensdach, in den voirscreven jaer in presentien van goede mannen, te weten Goessens van den Hezeacker, Corstiaen van den Meeracker, Jan van Hoele, Jan van Kessel ende meer andere goede mannen.

Deze aldus gesciet zynde, soe is gestaen voer Scepenen hierboven geschreven die voirscreven Willem van Stralen ende met hem Dirck van den Papenvoert ende Laureynszoon wilner Henrix van Hout ende hebben openbaerlyck gekent ende op verbyntenisse van heuren lyve ende van heuren gueden, die zy nu ter tyt hebben ende namaals vercrygen zullen, den voirscreven Dircken tot behoef des gasthuys ende den armen voirscreven, onversceyden, ende één voer al gelooft, dat die voirscreven Willem van Stralen die voirscreven capelle maken ende tymeren sal ende al achtervolgende ende nae utwyzen der voirscreven cedullen hierboven geincorporeert sonder argelist. Gegeven opten acht ende twentichsten dach der maent Novembris, int jair ons Heren duysent vierhondert seven ende tachtentich.”

Oorspr. (Inv. Nr. 223).

De beide schepenzegels verloren.

Het eerste wat opvalt bij het lezen van het bestek is dat er alleen over de kapkonstruktie gesproken wordt. Het werk werd dan ook door een timmerman aangenomen. Het was in de middeleeuwen en ook nog lange tijd daarna gewoon dat het timmer-, het metsel-, het steenhouwwerk en andere werkzaamheden apart werden aanbesteed met afzonderlijke bestekken. Van het, bij de aanbesteding van de kap reeds aanwezige muurwerk, dat volgens van Oudenhoven reeds in 1483 is opgericht ⁶⁾, worden alleen de inwendige maten en de muurdikte gegeven ⁷⁾. Bij de rekonstruktie zijn we daarom wat betreft het muurwerk grotendeels af moeten gaan op oude foto's van vóór de sloop van de kapel ⁸⁾.

Het bestek getuigt van een gedegen vakkennis bij de opsteller(s). De terminologie verschilt slechts op enkele plaatsen met de in Holland gebruikte benamingen ⁹⁾. Met de omschrijving van de werkzaamheden bij de hand moet iedere timmerman in die tijd de kap hebben kunnen maken, ook zonder bouwtekeningen. Uit de zin: „Ende oft hier iet inne versuympt ware te scrijven, dat nochtans totten werck principalycken soude behoeren ende in anderen kerkcken worde bevonden” valt af te leiden dat er inderdaad geen bouwtekeningen gemaakt zijn. Ook het feit dat de toren gemaakt moest worden naar het voorbeeld van de toren van de Sint-Geertruikerk (gebouwd in 1466) of van de Sint-Lambrechtskapel te Vught, een fraai bewijs overigens dat men in die tijd bestaande gebouwen of onderdelen ervan als voorbeeld gebruikte, doet sterk vermoeden dat er geen bouwtekeningen bij het bestek hoorden.

De kapkonstruktie had een vijftal naalden, dat zijn horizontale balken in het vlak van het gewelf die dienden als langsverband en tevens als sieralement, zodat deze kap een van de vroegst bekende voorbeelden in Nederland is ¹⁰⁾.

Boven het houten tongewelf moet een vlieringzolder of loopbrug gezeten hebben om het dak en het gewelf te controleren en om in het torentje te komen. Om boven het gewelf wat licht te scheppen werden twee „vleemsche vensterkens”, dit zijn dakkapellen, met glasruiten aangebracht. Deze vlieringzolder kon men bereiken vanaf de roggezolder van het aangrenzende gasthuis, met behulp van een trap via een raamopening in de topgevel van de kapel. Op foto's uit het begin van onze eeuw is deze topgevel reeds verdwenen.

Het toezicht op het werk berustte in wezen bij de gasthuismeester zelf. Omdat deze begrijpelijk geen deskundige was op het gebied van het bouwen, loofde hij een beloning uit aan diegene die hem op fouten in het werk opmerkzaam maakte. Bij onenigheid tussen de aannemer en de bouwheer zouden twee „goede mannen”, onafhankelijk van beide partijen, een bindende uitspraak doen.

Op Sinte Jansmisse (24 juni) zou het werk klaar moeten zijn. De tijd tussen de aanbesteding op Sinte Mertensdach (11 november) en de oplevering bedroeg 32 weken. Men had twee weken speling met de oplevering zodat we de bouwtijd op totaal 34 weken kunnen stellen. In deze periode viel echter ook de winter. Deze onwerkbare periode kon echter goed gebruikt worden om in de timmermanswerkplaats de spanten en de andere houtkonstrukties reeds pasklaar te maken, zodat ze in het voorjaar zo op hun juiste plaats op de kapel in elkaar gepast konden worden.

De aanbesteding van het werk vond plaats in het logement „De Gulden Aer” nabij het stadhuis. Het was in die tijd, evenals tegenwoordig nog het geval is, een goede gewoonte om van een aanbesteding een gezellige aangelegenheid te maken, waarbij het bier en de wijn rijkelijk stroomden. Vóór de dag van de aanbesteding konden de geïnteresseerden reeds een prijs indienen. Reeds veertien dagen van tevoren diende Willem van Stralen een prijs in. In de volgende twee weken werden er nog verschillende prijzen ingediend. Toen op Sint-Maartensdag het kaarsje in de Gulden Aer ontstoken werd deed Willem van Stralen nog een laatste bod dat door niemand meer overtroffen werd. Toen het kaarsje opgebrand was kon Willem van Stralen zich aannemer van het werk noemen. De aanbestedingsmethode met het brandende kaarsje kennen we tegenwoordig niet meer. Bij de openbare verkoop van huizen is dit oude gebruik echter nog steeds in zwang.

Het werk dat Willem afleverde moet van goede kwaliteit geweest zijn. Van Oudenhoven schrijft over de kapel: „Aen dese Sael/ofte Sieckhuys is inden jare 1483 ghebouwt een fraey kerecken met eenen redelycken hooghen Tooren/geproportioneert naer 't selve ghebouw inde welcke den kercken-dienst vande krancken bequame-lyck konden ghehoort ende ghesien worden ende was dit een Parochiekerck/ghelyck 't sijnder plaetse is aen-gheteckent”¹¹⁾.

Van Heurn vermeldt in zijn Beschrijvinge¹²⁾ dat de mannen- en de vrouwenzaal ieder door een grote boog met de kapel in verbinding stonden, zodat de zieken vanuit hun bedden de mis konden volgen. Na de inname van de stad door de Staatsen in 1629 raakte de kapel haar oorspronkelijke functie kwijt. De kapel werd bij het ziekenhuis getrokken. De hierboven vermelde bogen tussen de kapel en de ziekenzalen werden dichtgemetseld. Ook werd er een verdiepingsbalklaag aangebracht. De verdieping werd ingericht als militair hospitaal. In 1908 is de kapel, waarvan de toren reeds eerder gesloopt was, afgebroken om plaats te maken voor een nieuw ziekenhuis. Bij de sloop zijn slechts enige grafzerken aan het licht gekomen. Een van de zerken is in

een zijgevel van de nieuwe kapel ingemetseld¹³). Bij de sloop zijn geen opmetingen en dokumentaties verricht, alhoewel het hier een belangrijk gotisch gebouwenkompleks betrof. Veel gegevens zijn hierdoor helaas verloren gegaan. Tot op de dag van vandaag worden er belangrijke gebouwen en huizen afgebroken zonder te worden opgemeten en gedokumenteerd. Door de aanwezigheid van het bouwbestek is in het geval van de sloop van de gasthuiskapel het geluk letterlijk met de domme geweest.

A.H. VAN DRUNEN

Noten:

- ¹) Foto-archief Dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch nr. 3200 en nr. 3201. Tekeningenarchief nr. 35002, 35513 en 34790.
- ²) Inventaris van het oudarchief van het Groot-Zieken-Gasthuis te 's-Hertogenbosch Inv. nr. 1592, oorspr. inv. nr. 223.
- ³) De herkomst en de ontwikkeling van bouwwijzen en konstrukties en de daarbij behorende benamingen is een nog bijna geheel onontgonnen grensgebied tussen de bouwkunstgeschiedenis en de etymologie.
- ⁴) H. van Rooij, Het oud archief van het Groot Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch (1963) 3dln., deel 2 blz. 439-442, inv. nr. 1592. In de transkriptie zitten enkele kleine foutjes die hier verbeterd zijn.
- ⁵) De rekonstruktietekeningen zijn besproken met de heer H. Janse, hoofd van de Stafafdeling Bouwkundig Onderzoek en Dokumentatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die vele nuttige aanwijzingen gaf. De tekeningen zijn vervaardigd door de heer H. Verhallen van de Dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch.
- ⁶) J. van Oudenhoven, Beschrijvinge der Stadt ende Meyerije van 's-Hertogenbossche. (Amsterdam 1649), blz. 41-49.
- ⁷) De maten van de kapel die H. van Bavel in zijn artikel „Korte Bouwgeschiedenis” in Boschboombladeren 14 (1974) blz. 10 geeft zijn niet geheel juist. Het bestek spreekt van 60 voet lang en 36 voet breed. Bij een Bossche voet van bijna 28,8 cm betekent dit 17,28 x 10,37 m. De hoogte van 11,50 m, vermeld in het artikel in Boschboombladeren 14, die juist slechts 10,94 m = 38 voet bedraagt, betreft alleen de hoogte van de dakstoel, dus zonder het muurwerk.
- ⁸) Foto's Archief Godshuizen. Een aantal foto's zijn opgenomen in het Gedenkschrift Ambtsjubileum van Dr. A. van Moorsel. ('s-Hertogenbosch 1925) plaat' nr. 2, 7, 8 en 10. Verder foto 78283 Fotoarchief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- ⁹) J. Janse, Twee zestiende-eeuwse bestekken, in: Bouw nr. 14 (8 april 1964).
- ¹⁰) Mededeling H. Janse.
- ¹¹) J. van Oudenhoven, Beschrijvinge, blz. 44.
- ¹²) J.H. van Heurn, Beschrijvinge der stadt 's-Hertogenbosch. Handschrift in Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, (2 dln. ± 1780) (HS C 159 a en b) deel 1 blz. 271.
- ¹³) A.F.O. van Sasse van Ysselt, De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch 1910-1914 3dln., deel 3, blz. 280-282.